

Лев"), де взяті зразки із 30 споруд, які охопили період від X до кінця XVIII ст. Деревина дуба цих об'єктів у переважній більшості відзначається вузькими шарами приросту, значною кількістю річних шарів у зразках (часто більше 200 і 300 років), доброму збереженню завдяки консервації у перезволоженому ґрунті. За всіма ознаками така деревина походить з перезволожених місцезростань і дуже нагадує деревину дуба, описану авторами побудови хронологій в Ірландії, Англії, Франції, Данії, Голландії, Німеччині, Польщі (Klein, Erstein, 1988). Саме деревина річкових заплавл і торфовищ покладена в основу побудови 7272-річної хронології дуба Західної Європи (Pilcher a.oth., 1984).

Література

1. **Колищук В.Г.** Некоторые методические вопросы дендрохронологии// В сб. Экспериментальные методы исследования астрофизических и геофизических явлений. – Л., 1988. – С. 56-68.
2. **Колищук В.Г., Шовган А.Д.** Динамика прироста сосны обыкновенной на территории Украинской ССР// В сб. Интенсивность космических лучей и космогенные изотопы. Материалы XIII семинара. – Л., 1982. – С. 145-152.
3. **Lamb H.H.** Climate: Present, Past and Future. – London, 1972. – 613 p.
4. **Lamb H.H.** Climatic history and the Future/ – London, 1972. – 835 p.
5. **Klein P., Eckstein D.** Die dendrochronologie und ihre Anwendung. – Spectrum der Wissenschaft, 1988. Januar, 56-68.
6. **Pilcher J.R., Baillie M.G.L., Schmidt B. and Becker B.** A 7272-Year Tree-Ring Chronology for Western Europe. – 1984. – Nature 312 (5990): 150-152

УДК 581.526.42.+634.0.15

*Докторант А.К. Малиновський –
Державний природознавчий музей НАН України*

ТЕНДЕНЦІЇ ЗМІНИ РОСЛИННОГО ПОКРИВУ В УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТАХ

Розглянуті основні напрямки і тенденції змін рослинного покриву Українських Карпат. За напрямками зміни рослинного покриву розділено на природні формуючі та антропогенні. Антропогенні можуть бути як формуючими, так і дегратогенними. Дегратогенні зміни відбуваються внаслідок вирубування, випасання, осушення та ін. До первинних сингенетичних належать сукцесії в річкових долинах та відновлення рослинного покриву техногенних територій.

A.K. Malynowski

Tendencies of changes of vegetative cover in the Ukrainian Carpathians

The main directions and tendencies of changes of vegetative cover of the Ukrainian Carpathians have been reviewed. The changes of vegetative cover have been divided by the directions into nature forming and anthropogenous. Anthropogenous changes can be both forming and degrading. Degrading changes take place as a result of deforestation, pasture, drainage etc. Successions in fluvial valleys and renewal of vegetative cover of technological territories belong to primary syngenetic succession.

До втручання людини природна лісистість Українських Карпат була дуже високою, зокрема, на північно-східному макросхилі ліси покривали 97,4 % площі [5]. Антропогенні зміни рослинного покриву Українських Карпат –

вирубання лісів, розширення пасовищ, прокладання доріг, будівництво оселищ розпочалось на межі VIII – IX ст., хоча такі поселення в цей час мали обмежений характер [2]. Освоєння території було нерівномірним, найперше заселялись передгірні і більш доступні низькогірні райони Карпат – Бескиди, масиви Боржави, Рівної, Красної та Покуття. Після перерозподілу земель у XIV ст., вирубування лісів розпочались і у високогірних районах, що призвело до розширення площ пасовищ у лісовому поясі та зниження верхньої межі лісу у високогір'ї [11].

Тривалі антропогенні зміни призвели до значного скорочення, а в окремих районах і до зникнення корінних типів лісів. Похідні угруповання загалом і, особливо, сформовані у невластивих їм умовах, малостійкі до вітровалів, ушкоджуються фіто- і ентомошкідниками. Наслідками змін також є утворення на місці високопродуктивних лісів мозаїки вторинних ценозів з бідним видовим складом, спрощеними вертикальною і горизонтальною структурами та ланцюгами живлення, низькими запасами органічної маси, високою ентропією і слабкорозвинутим гомеостазисом.

Освоєння території Карпат відбувалось не тільки за рахунок вирубування лісів, але та їх реструктуризації. Загалом в Карпатах площа букових лісів зменшилась на 40, ялицевих на 30 %, а площа смерекових лісів збільшилась на 76 %. Похідні смеречини тепер займають більше половини площі смерекових лісів [3].

Антропогенний вплив на лісові екосистеми в Карпатах найвиразніше позначився на територіях природного поширення вологих смерекових і букових лісів та на верхній межі смерекових і букових лісів. Зведення лісів і зниження їх верхньої межі призвели до втрати величезної площі лісів, які мали не лише високі запаси деревини, але і важливе природоохоронне, протиерозійне і кліматорегулююче значення.

Інтенсивний розвиток пасовищного господарства призвів до зниження верхньої межі лісу, скорочення площ первинних угруповань – слаників, чагарничків, різнотравних лук і високотрав'я, поширення на їх місці у високогір'ї та на місці зведених лісів у лісовому поясі флористично бідних і ценотично одноманітних вторинних угруповань. Корінні нелісові угруповання збереглись на невеликих площах у недоступних для випасу місцях переважно у південно-східній частині Карпат.

Основними принциповими типами змін рослинності Б.М. Міркін [8] вважає флуктуації, сукцесії, еволюцію і порушення. Узагальнена нами схема класифікації природних і антропогенних змін рослинності Українських Карпат наведена на рис. За напрямками, зміни рослинного покриву нами розділено на природні формуючі та антропогенні. Останні можуть бути як формуючими, так і дегратогенними. Безпосередньо дегратогенні зміни відбуваються внаслідок вирубування, випасання, осушення та ін. До природних відносимо сингенетичні сукцесії в річкових долинах та ендегенетичні сукцесії – природні зміни розвитку рослинності. До сингенетичних належать також сукцесії відновлення рослинного покриву техногенних територій.

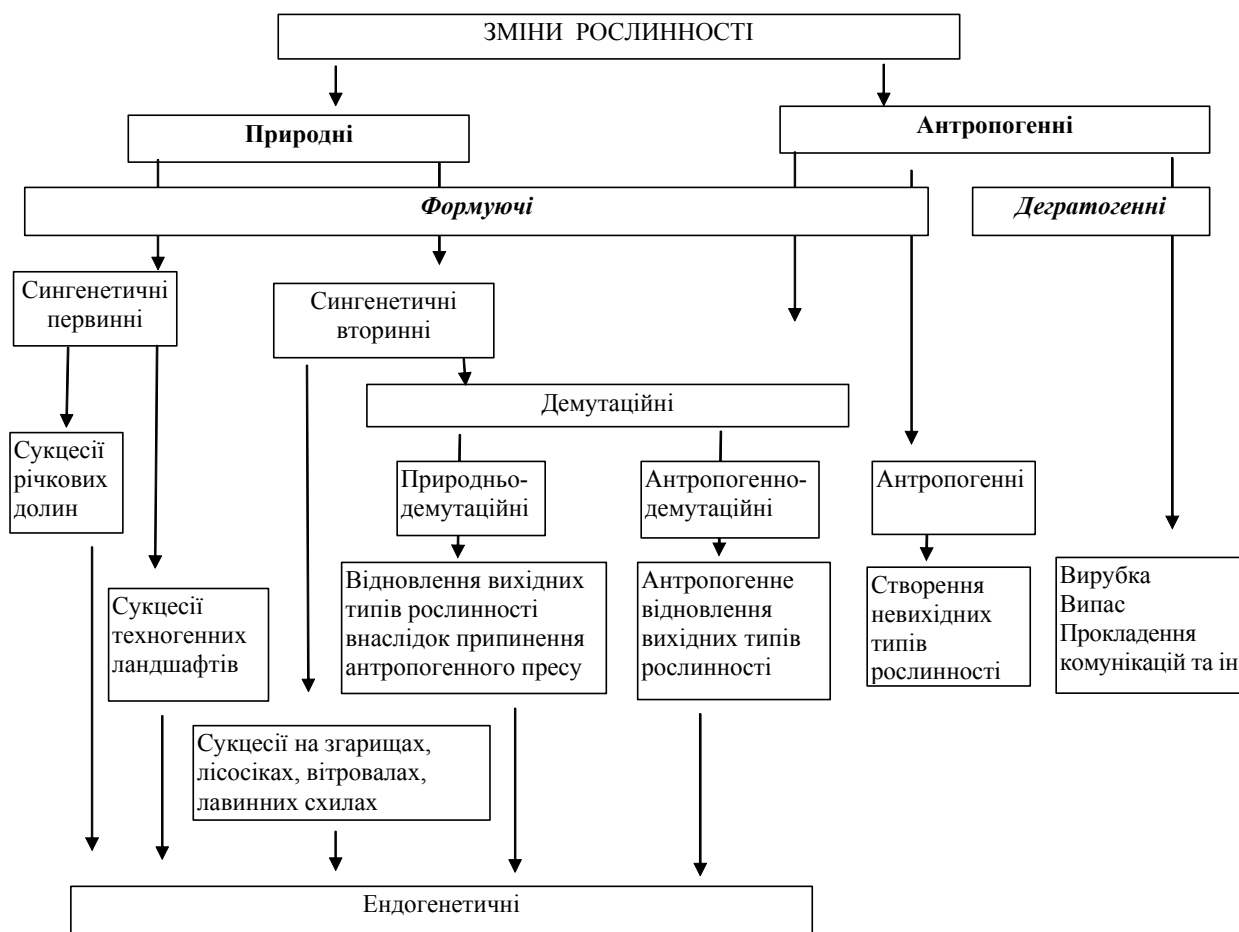

Рис. Схема природних і антропогенних змін рослинності Українських Карпат

Сингенетичні сукцесії виникають як внаслідок природних, так і антропогенних чинників, і можуть бути як первинними, так і вторинними.

Первинні сингенетичні сукцесії спостерігаються доволі рідко. Процес формування і подальший розвиток рослинного покриву на алювіальних відкладах у річкових долинах розглядається як первинні сукцесії, котрі за своєю природою є сингенетичними [4]. Віднесення до первинних сингенетичних сукцесій зокрема таких як розвиток рослинного покриву в лавинних долинах, на лісових згарищах, вирубуваннях, вітровалах, видається сумнівним, бо у кожному з цих випадків різною мірою, як мінімум у вигляді діаспор, зберігаються елементи первинних угруповань, а тому їх ми відносимо до вторинних сингенетичних.

При заростанні річкових відкладів первинні сингенетичні сукцесії включають поселення рослин, виникнення агрегацій і формування фітоценозів [7]. Подальші зміни сформованих фітоценозів розглядаються як ендогенетичні сукцесії. Піонерний етап включає ініціальні стадії заростання наносів, які виникають після тривалих опадів і паводків, або частин долини, які утворюються між максимальним (весняним) і мінімальним (літнім) рівнями води. Рослинні агрегації цього етапу вирізняються динамічністю видового складу, нестабільністю і короткотривалістю. Фрагментарність і розрідженість рослинного покриву на цьому етапі ускладнює виділення ярусності і ценотипів.

На алювіальних відкладах формуються два головних типи місцезростань: відносно сухі, піщані, оліготрофні та мокрі, з намитими органічними

рештками, намулисті мезотрофні та евтрофні. Залежно від екологічних умов місцезростань і напрямків розвитку розрізняємо мезофітно-оліготрофний і гігрофітно-мезотрофний сукцесійні ряди.

Процеси формування рослинного покриву у річкових долинах можна розглядати як первинні сингенетичні сукцесії з поступовим розвитком ознак ендегенезу. Сукцесії відбуваються за рахунок послідовних змін видів різних еколого-ценотичних стратегій у напрямку від типових ценофобів-експлерентів до ценозотвірних віолентів і патієнтів. Вони супроводжуються формуванням і ускладненням структури рослинного покриву, зростанням стабільності і продуктивності. Спостерігається поступове стадійне заміщення з тривалим переходом, збереженням або змінністю участі видів від однієї стадії до іншої. Існування різних варіантів розвитку сукцесій зумовлюється екологічними умовами, наявністю та рівнем антропогенних навантажень.

З огляду на інтенсивність та характер змін рівня організації фітоценозів при заростанні відвалоутворюючих порід, саме такі сукцесії слід класифікувати також як зміни розвитку [1]. При таких змінах відбувається не кардинальна перебудова поточного врівноваженого стану системи, а поступовий його розвиток відповідно до змін еколого-ценотичної ситуації, котрий завершується формуванням термінального угруповання. Поряд з тим, таке угруповання не слід розглядати як абсолютно стабільне, а лише як фазу сповільненого розвитку фітоценозу.

Залежно від їх природи, зміни рослинних угруповань реалізуються згідно певних закономірностей, які, в свою чергу, відображають механіку сукцесії. До найважливіших характеристик останньої, поряд із моделлю сукцесії, належать типи еколого-ценотичних стратегій видів рослин. Типи стратегій відображають здатність популяцій протистояти конкуренції та захоплювати той чи інший об'єм гіперпростору ніш, переживати стреси, викликану біотичними чи абіотичними факторами і відображають позицію виду в фітоценозі, характер його взаємовідношень з іншими компонентами. Норми реакції і варіації типу еколого-ценотичних стратегій можуть значно змінюватись залежно від біологічних особливостей виду, типу та інтенсивності сукцесії.

Зміни структурно-функціональної організації фітоценозу під час реалізації сукцесії безпосередньо пов'язані з динамічними процесами всередині популяцій рослин. Формування та наступна поступова перебудова в ценозі взаємних стосунків між популяціями в ході сукцесії знаходить своє відображення у змінах параметрів популяцій. Найбільш показовими є групові ознаки – щільність, розміщення, вікова структура, характер онтогенезу, насіннева продуктивність, тип розмноження.

Вторинні сукцесії. Сукцесії на вирубуваннях ми відносимо до регенераційних, до яких належать, також, відтворення первинних угруповань після лавин, вітровалів і пожеж. Сукцесія проходить від піонерної стадії одно-дворічників до чагарників і утворення підросту.

Заростання вирубувань починається з стадії заміни лісових трав'яних видів характерними видами лісосік – інвазійними експлерентами *Chamaenerium angustifolium* (L.) Scop., *Cirsium vulgare* (Savi) Ten., *Calamagrostis arundina-*

sea (L.) Roth, котрі під впливом випасу змінюються лучними видами. Перша стадія – заселення видами з ознаками експлерентності, найчастіше *Chamaenerion angustifolium*, *Calamagrostis epigejos* (L.) Roth, *Rubus idaeus* L. і *R. hirtus* Waldst. et Kit. Стадія характеризується динамічністю видового складу і нестабільністю. Порівняно швидко, у вигляді складної мозаїчної структури, формується трав'яний покрив, який складається з двох ярусів: верхнього *Chamaenerion angustifolium*, *Cirsium vulgare*, *C. arvense* (L.) Scop., *Crepis capillaris* (L.) Wallr. та нижнього, створеного із таких лісових видів. На місці листяних лісів це *Carex sylvatica* Hudson, *Galeobdolon luteum* Hudson, *Geranium robertianum* L., *Lysimachia nemorum*, *Galium odoratum* (L.) Scop., *Mercurialis perennis* L., *Salvia glutinosa* L., *Euphorbia amygdaloides* L., *Poa nemoralis* L., *Viola reichenbachiana* Jordan ex Boreau, на місці смерекових – *Vaccinium myrtillus* L., *Oxalis acetosella* L., *Athyrium filix-femina* (L.) Roth, *Campanula patula* L. subsp. *abietina* (Griseb.) Simonkai та ін. В місцях руйнування ґрунтового покриву і порушення гідрорежиму формуються гігрофітні мікрокомплекси з *Cirsium palustre* (L.) Scop., *Juncus effusus* L., *Carex* тощо.

Друга стадія – інвазія чагарників *Sambucus racemosa* L., *Salix caprea* L. та формування підросту дерев. На швидкість сукцесій впливають біологічні особливості ініціальних видів, засоби поширення насіння через анемохорію (*Chamaenerion*, *Senecio*, *Cirsium*) і зоохорію (*Rubus*, *Sambucus*, *Fragaria*). З впровадженням випасу спостерігається поширення лучних видів – *Agrostis capillaris* L., *Phleum pratense* L., *Leucanthemum vulgare* Lam. та ін. Загалом на 10 – 15 річних вирубуваннях ми нараховували до 60 видів рослин. На вирубуваннях букових і ялицево-букових лісів постійно, протягом усіх сукцесійних стадій, зберігалась частина фагетальних видів *Carex sylvatica*, *Viola reichenbachiana*, до 5 – 7 років утримується *Euphorbia amygdaloides*, *Salvia glutinosa*, *Carex digitata* L., *Dryopteris filix-mas* (L.) Schott та ін. Формування другої стадії заростання вирубувань залежить від екологічних умов місцезростань та ценотичних особливостей вихідних угруповань і може розвиватись за різними напрямками, зокрема: *Abieto-Fagetum dentariosum* (*glutinosa*) → *Rubosum* (*idaeus-hurtus*); *Abieto-Fagetum oxalidosum* → *Chamaenerium* (*angustifolium*) + *Calamagrostis* (*arundinacea*); *Piceetum myrtillosum* → *Myrtillosum* та ін.

Відновлення деревостанів також залежить від екологічних умов оселищ, а інтенсивність відновлення – від ступеню знищення підросту, який особливо сильно пошкоджується при суцільно-лісосічних вирубуваннях. На місці корінних оліго-мезотрофних вологих високогірних смеречин відновлюються вихідні типи без проміжних деревних стадій з інших видів, а в оліготрофних умовах (наприклад, *Piceetum hylacomiosum*), в перехідній стадії можуть формуватись короткочасові березняки, які змінюються смеречинами. В мезотрофно-евтрофних умовах на місці корінних ялицево-буково-смерекових лісів, як перехідна стадія, можуть формуватись короткочасові буково-яворові або смереково-букові ценози, котрі з часом змінюються корінними угрупованнями.

Сукцесії на згарищах малорозповсюджений в Карпатах тип зміни лісів, внаслідок яких утворюються похідні березняки на місці соснових борів та сосново-смерекових суборів. Сукцесійний ряд складається з трьох стадій:

згарище→*Betuletum cladoniosum petraeum*→*Pineto-Betuletum myrtilloso petraeum*→*Betuleto-Pinetum myrtillosum* [9].

Сингенетичні сукцесії зумовлюються первинним заселенням рослин та їх розмноженням і не супроводжуються істотними змінами екологічної ситуації. На відміну від ендегенетичних сукцесій, для розвитку яких потрібна наявність сформованого фітоценозу, сингенез може відбуватись на субстрактах, позбавлених рослинного покриву. Незважаючи на те, що ці два типи сукцесій різняться за своєю природою, вони здебільшого реалізуються паралельно, хоча і з деяким відставанням ендегенезу. Більше того, ендегенетичні сукцесії у більшості випадків є неможливі без проникнення в ценоз видів рослин, відмінних за своєю стратегією. Тривалість реалізації вказаних типів сукцесій є різною. Для сингенезу властивий порівняно короткий період – в межах десятиліть. Ендегенетичні зміни звичайно тривають набагато довше.

Ендегенетичні сукцесії – повільні, тривалі у часі, викликані змінами самими рослинами середовища, сукцесії, характеризуються відносною збалансованістю і стабільністю угруповань. В процесі ендегенетичної сукцесії середовище змінюється і стає несприятливим для подальшого розвитку сукцесії, тобто, за Б.М. Міркіним [8] станом "самозаперечення". Прикладом цього може бути опідзолення ґрунтів під клімаксовими смерековими лісами в зоні темнохвойної тайги, формування щільного, водонепроникливого горизонту, а як наслідок заболочення і заміна корінних смеречин болотними типами звичайноосновних угруповань [4]. Історичним варіантом сукцесії, пов'язаним зі зміною клімату, є природні процеси заміни смеречин буком, наслідком чого є формування переважно монодомінантних угруповань (*Fagetum myrtillosum*, *F. luzuloso-myrtillosum*) з незначною домішкою смереки. До ендегенетичних можна віднести формування смеречин на місці слаників – поглинання смерековим лісом слаників, після чого в смеречинах залишається характерний ярус з відмерлих стовбурів сосни гірської. Такі довготривалі зміни рослинності, спричинені змінами клімату, розглядаються як історична (секулярна) сукцесія [10].

Створення невихідних типів. Лісове господарство в Карпатах традиційно було спрямоване на вирощування смерекових, переважно монодомінантних, лісів. Смерека висаджувалась не тільки в місцях свого природного поширення, але і далеко за їх межами – в поясі ялицевих, букових і, меншою мірою, дубових лісів. Штучні смеречини в таких умовах мають ряд специфічних рис: вони формувались переважно у вологих умовах, що забезпечувало їх найвищу продуктивність, флористичний склад трав'яного ярусу має виразні риси корінних угруповань, ценотична структура змінена. До специфічних рис похідних смеречин, створених за межами природного ареалу смереки, М.А. Голубець [3] відносить швидкий ріст, ранню стиглість, більшу уразливість до грибних захворювань і пошкоджень ентомошкідниками.

Найчастіше культури смереки створювались на місці ялицево-буково-смерекових і буково-ялицево-смерекових лісів, і сьогодні в Карпатах вони займають найбільші площі. Друга за площею група похідних смеречин формувалась в поясі букових лісів. В сучасному рослинному покриві вони пред-

ставлені смерековими і буково-смерековими лісами. Смерекові ліси на місці ялицевих (буково-ялицевих та смереково-буково-ялицевих) лісів мають найменше поширення. Культури вирізняються інтенсивним ростом і продуктивністю, але пошкоджуються фіто- і ентомошкідниками та вітровалами.

Найбільші площі чистих смерекових лісів утворені на місці мезо- і евтрофних ялицево-буково-смерекових лісів *Abieto-Fageto-Piceetum athyriosum (filix-feminae)*, *A.-F.-P. luzulosum (sylvaticae)*, *A.-F.-P. oxalidosum (acetosellae)*, *A.-F.-P. petasitosum (albae)* та ін., і, в сучасному рослинному покриві, представлені, переважно, монодомінантними смеречинами, меншою мірою ялицевими смеречинами. На місці ценотично різноманітних первинних буково-смерекових лісів формувались чисті смеречини квасиницеві, гілокомієво-чорницеві та ін.

Інтенсивна експлуатація ялицевих лісів призвела до створення монокультурних смерекових або ялицево-смерекових, або утворення, внаслідок цільового вирубування більш цінної ялиці у ялицево-букових та буково-ялицевих, монодомінантних букових лісів. До похідних належать смереково-ялицеві деревостани на місці смереково-буково-ялицевих лісів, де бук цільово вирубувався доглядовими рубаннями. Найрозповсюдженішим похідним типом є монодомінантні, або з незначною домішкою ялиці і бука, смеречини квасиницеві. Загалом, *Oxalis acetosella* є характерним субедифікатором похідних угруповань смереки. За умов відсутності лісогосподарських заходів на місці ялицевих лісів утворюються, залежно від умов місцезростань, березняки, бучини, дубняки, смеречини, вільшняки з домішкою ялиці, які є сукцесійними стадіями відновлення ялицевих лісів. Завершальною стадією сукцесії є формування ялицевих лісів – *Fageto-Piceeto-Abietum*, *Piceeto-Abietum*, *Fageto-Abietum*.

Трансформація корінних букових лісів відбувалась внаслідок введення монокультур смереки на місці чистих букових, ялицево-букових і ялицево-смереково-букових лісах або вирубування дерев буку. Утворені угруповання належать до вторинних субформацій чистих смерекових і ялицево-смерекових і об'єднують екологічні групи вологих мезотрофних і евтрофних типів місцезростань. Похідні угруповання зберігають риси трав'яного покриву первинних угруповань. Характерною ознакою таких угруповань є постійно висока участь буку, який в цих умовах більш конкурентно потужніший. Природній розвиток вторинних сукцесій спрямований на відновлення вихідних типів. Створення смерекових лісів на місці дубових має обмежений характер.

Формування березових лісів (*Betula pendula* Roth) внаслідок суцільного вирубування смереково-ялицевих лісів описані З.Н. Гороховою і Т.І. Солюдковою [6]. Похідні березняки представлені двома групами асоціацій – *Piceeto-Fageto-Betuletum (pendulae) rubosum (plicati)* та *Piceeto-Abieto-Betuletum (pendulae) rubisum (caesii)*, *P.-A.-B. (p.) myrtillosum*. До похідних належать також грабові та смерекові ліси Буковинського передгір'я. Похідні грабняки поширені у вологих грудах і представлені формаціями *Carpineta (Carpinetum oxalidosum, C. violosum (reichenbachiana) C. majanthemosum (bifolii), Abieto-Carpineta (Abieto-Carpinetum galiosum (odoratae), A.-C. cardaminosum (glandu-*

ligerae) та Piceeto-Carpineta (Piceeto-Carpinetum impatientosum (noli-tangere), P.-C. caricosum (digitata), P.-C. caricosum (pilosae). Похідні смеречини формуються в вологих сугрудах і представлені субформаціями Fageto-Abieto-Piceeta (Fageto-Abieto-Piceetum caricosum (pilosae), Fageto-Piceetum galiosum (odoratae), Abieto-Piceeta (Abieto-Piceetum majanthemosum, A.-P. muscosum, A.-P. oxalidosum), Piceeta (Piceetum muscosum, P. oxalidosum), Carpineto-Fageta (Carpineto-Fagetum rubosum, C.-F. caricosum (sylvaticae).

Література

1. **Александрова В.Д.** Изучение смен растительного покрова// Полевая геоботаника. – М.; Л.: Наука, 1964. – Т.3. – С. 300 – 447 с.
2. **Анучин В.А.** География Советского Закарпатья. – М.: Географгиз, 1956. – 296 с.
3. **Голубец М.А.** Ельники Украинских Карпат. – К.: Наук. думка, 1978. – 264 с.
4. **Голубец М.А.** Екосистемологія. – Львів: Поллі, 2000. – 316 с.
5. **Голубец М.А., Козак І.І.** Первинний біогеоценотичний покрив// Екологічна ситуація на північно-східному макросхилі Українських Карпат. – Львів: Поллі, 2001. – С. 18-27.
6. **Горохова З.Н., Солодкова Т.І.** Ліси радянської Буковини. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1970. – 213 с.
7. **Малиновський А.К.** Сукцесії рослинності в річкових долинах Українських Карпат// Вісник Львів. ун-ту., Сер. біол. 2002. – 29. – С. 77-85.
8. **Миркин Б.М.** Теоретические основы современной фитоценологии – М.: Наука, 1985. – 136 с.
9. **Стойко С.М.** Формація березові ліси (Betuletea pendulae)// Природа Карпатського національного парку. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 80-82.
10. **Beard J.S.** Vegetational changes on aging landforms in the tropics and subtropics//Vegetation Dynamics. – Dr. W. Junk Publishers, 1974. – P. 219-224.
11. **Vincent G.** Topografie lesu v Ceskoslovenske Republice// Sbornik vyzk. ustavu zemedel. 1936. – 160 s.

УДК 630*181

Ю.А. Мельник, канд. с.-г. наук – УкрДЛТУ

ДЕКОРАТИВНІ ФОРМИ РОДИНИ РОЗОВИХ В ОЗЕЛЕНЕННІ

Проведено розподіл декоративних форм за ознаками крони, листків, квіток і плодів. Визначено видовий і формовий склад дерев і кущів родини Розових у західному регіоні України. Наведена дендрологічна характеристика декоративних форм глоду, горобини, яблуні та їх використання в озелененні. Основою стійких, високодекоративних насаджень визначено їх біорозмаїття.

Yu. A. Melnyk – USUFWT

The decorative forms of Rosaceae in gardening

An regimentation of the decorative forms at crown characteristics, leaves, flowers and fruits has been done. Species and forms composition of Rosaceae trees and shrubs in West Ukraine has been defined. The dendrological characteristic of hawthorn, mountain ash, apple decorative forms and their usage in gardening has been presented. The biovariety is the basis of stable decorative plantings.

Для того, щоб вирішити основне питання охорони довкілля великих міст – головного значення тут надається зеленим насадженням. Основним рослинним матеріалом у зеленому будівництві є дерева та кущі. Однак, для досягнення найвищого декоративного ефекту поряд із видами обов'язкове ви-